

TILSHUNOSLIKDA KOGNITIV SEMANTIKANING O'RNI

Achilov Oybek Rustamovich

Chet tillar kafedrası v.b.dotsenti, Toshkent davlat transport universiteti.

achilovoybek88@gmail.com

[\(https://orcid.org/0000-0002-9071-8678\)](https://orcid.org/0000-0002-9071-8678)

Annotatsiya. Kognitiv tilshunoslikdan farqli ravishda, kognitiv semantikada, lisoniy vositalar orqali shakl va uning ortidagi zamin ya'ni keng mazmun ifodalanishini aniqlanadi, shuningdek kognitiv semantikaning o'ziga xos xususiyatlari, kelib chiqishi va vazifalari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: kognitiv semantika, kognitiv pragmatika, kognitiv tilshunoslik, lingvostilistika

Kognitiv lingvistikaning paydo bo'lish davri 1980-yillarning oxirlariga borib taqaladi, biroq aynan bu davr uning tug'ilgan davri emas, aksincha, ko'plab asarlar yozilgan va ko'plab bahs munozaralarni yuzaga keltirib, yangi ilmiy ishlar uchun asos bo'la boshlagan davridir. Ammo kognitiv tilshunoslik, kognitologiyaning boshqa sohalaridan farqli holda, inson tomonidan til tizimini va ushbu tizimni harakatga keltiruvchi omillarni o'zlashtirishi va ulardan foydalanish qoidalarini qay yo'sinda tartibga solinishi kabi masalalar bilan shug'ullanadi. Guruhlash yoki ma'lum turlarga, konseptlarga ajratish esa qabul qilingan ma'lumotni saralab, tartiblashni nazarda tutadi, yangi bilimlarni inson ongida mavjud bo'lgan ma'lum sarlavhalar bo'yicha taqsimlash va ko'pincha bu shaxs ona tili bo'lgan til toifalari bilan belgilanadi. Turli adabiyotlarda konsept tushunchasiga har xil yondashuv asosida ta'rif berilgan, lekin barcha ta'riflarning neytral mazmunini beradigan: "Konseptualizatsiya — bu haqiqiy yoki badiiy to'qima olamning, ba'zi bir voqeilikarning kognitiv sifatlari, turlari yoki toifalari to'plamini aniqlash jarayoni bo'lib, ular insonga aniqlanayotgan voqeilik to'g'risida ma'lum

miqdordagi ma'lumot va fikrlarga ega bo'lish, xotirasida saqlash va yangi qo'shimcha informatsiyalarni yangilash, qo'shish, to'ldirish imkonini beradi va uni boshqa voqeiliklardan farqlay oladi [1,3,4]. Tilshunoslik tarixidan kelib chiqib, yangi davrga xos va mos bo'lgan kognitiv tilshunoslikning paydo bo'lishi nafaqat tilshunoslikni yangi bosqichga olib chiqdi, balki kengroq nuqtai nazardan, kognitiv tadqiqotlarning rivojlanishi va kognitiv fan deb ataladigan fanning paydo bo'lishiga sababchi bo'ldi (inglizchada. "cognitive science"; rus tilida "когнитология" atamaları ham qo'llaniladi) [2,7]. Kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi badiiy matnlarni tahlil qilishning tan olingan usullariga aylanib bormoqda. Umuman olganda, kognitivizm — bu fikrlash jarayonlarini boshqaradigan, umumiy tamoyillarni o'rganishni birlashtirgan fanlar majmuidir. Shunday qilib, til fikrlash jarayonlariga kirish vositasi sifatida taqdim etiladi. Insoniyat tajribasi, uning tafakkuri aynan tilda muqimdir; til — kognitiv mexanizm, ma'lumotni maxsus kodlashtiradigan va o'zgartiruvchi belgilar tizimi deb tushundik.

Mashhur tilshunos olimlardan biri ta'kidlaganidek, "so'zlarning ma'noga ega bo'lishi til sohibining faqatgina biror bir lingvistik g'oyaning tarafdori bo'lishi yoki ongda tug'iladigan haqiqiy mantiqiy hodisani shakllantiruvchi mental faoliyat ta'siri emas. Sh.Safarovning tadbiricha, "Jon" Jonning ismi bo'lishi uchun ushbu nom va uning sohibi o'rtasida ma'lum bir bog'liqlik bo'lishi shart, ya'ni voqeyiy dunyoda shunday bir hodisa mavjud bo'lmog'i darkor" [1,5,6]. Soha sifatida semantikaga uchta katta savol berish mumkin: leksemalar deb ataladigan til birliklarining "ma'no" bo'lishi nimani anglatadi? Gaplar ma'noga ega bo'lishi nimani anglatadi? Nihoyat, qanday qilib to'liq gaplar tuzish uchun mazmunli birliklar bir-biriga mos keladi? Bular leksik semantika, strukturaviy semantika va kompozitsiya nazariyalari (mos ravishda) bo'yicha tadqiqotlar ortidagi tadqiqotning asosiy nuqtalaridir. Har bir toifada an'anaviy nazariyalar kognitiv semantiklar tomonidan taqdim etilgan hisoblarga zid bo'lib tuyuladi. Kognitiv tilshunoslik atamasi ustida bir qancha tilshunos olimlar bahs munozara olib borishgan bo'lishiga qaramay, haligacha ushbu atamaning aniq bir qanday ma'no anglatishi to'grisida umumiy to'xtamga kelingani yo'q. Lekin kognitiv-semantika ushbu kognitiv

tilshunoslikning qismi bo'lganligi va yangicha ma'noviy yondashuvni nazarda tutgani kabi, kognitiv tilshunoslining nisbiy ma'nosi ya'ni anglash, tushunish kabi ma'nolari bilan uzviy bog'lanadi. O'z o'rnida ma'noviy yaqinlik bo'lgani bilan, muhim jihat sanalmish, kognitiv-semantik yondashuv ilgari surish vositalari yordamida odamlarning, ya'ni badiiy matndagi jarayonni o'z tasavvur va dunyo qarashlari doirasida anglashlari yoki tasvirlay olishlari mumkin. Suhbatdoshga biror narsaning qandaydir leksik birlik kengaytmasining a'zosi bo'lishini ta'minlaydigan maqsad zarur va yetarli shartlarni beradi. Taxminan, taklif funktsiyalari tarjimonga ochiq jumladagi erkin o'zgaruvchilarni olish va ularni to'ldirishda rahbarlik qiladigan mavhum ko'rsatmalardir, natijada jumlaning umumiy shaklda to'g'ri tushunish mumkin. Shu bilan birga, kognitiv semantik nazariyalar odatda leksik ma'noning kontseptual ekanligi haqidagi dalillarga asoslanadi. Ya'ni, ma'no har qanday real yoki mumkin bo'lgan dunyoda mavjudlik yoki munosabatga ishora emas. Buning o'rniga, ma'no shaxsiy tushunchaga asoslangan ongning tushunchaga mos keladi. Shuning uchun ham individual yondashuv, har bir til va mental jarayonning kognitiv ma'no mohiyatini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Lingvistik bilimning kundalik bilimning bir qismi sifatida qarashda savol tug'iladi: kognitiv semantika kategoriya tuzilishi kabi paradigmatic semantik hodisalarni qanday izohlashi mumkin? Muammoni hal qilish uchun tadqiqotchilar kognitiv psixologiya va kognitiv antropologiya kabi tegishli sohalaridagi nazariyalarga asoslanishdi. Bir taklif bilim tarmog'idagi tugunlar nuqtai nazaridan toifa tuzilishini tushuntirish uchun yechimdir. Kognitiv semantik asosiy oqimga kirgan kognitiv fan nazariyasiga misollardan biri prototiplar nazariyasi bo'lib, kognitiv semantikka bilan shugullanadigan olimlar odatda polisemaning asosi deb ta'kidlaydilar.

References:

1. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор нашриёти, 2006. – 77-92 б.
2. Скребцова, Т. Г.. *Когнитивная лингвистика: Курс лекций.* Филологический факультет СПбГУ, 2011 — 256 bet. [ISBN ISBN 978-5-8465-1037-1](#).
3. Rustamovich, A. O. (2023, November). KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA BADIY ASAR SARLAVHALARINING ILGARI SURISH VAZIFALARI. In *Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences* (Vol. 2, No. 12, pp. 1-5).
4. Rustamovich, A. O. (2023). The Cognitive-Semantic Approach As A Methodological Basis For The Study Of Foregrounding Tools. *Genius Repository*, 24, 53-56.
5. Rustamovich, A. O. (2023). Cognitive Semantic Properties of Titles in Foregrounding. *Genius Repository*, 24, 32-34.
6. Evans V, Green M. *Cognitive Linguistics. An Introduction.* – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006, p161.
7. Croft, William and D. Alan Cruse (2004). *Cognitive Linguistics.* Cambridge: Cambridge University Press. pp. 1, 105, 7–15, 33–39